

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ТРОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Година IX

Април — Септембар 1961

Бр. 2—3

ОД РИМСКОГ РОБА ДО КОЛОНА*)

Римска привреда периода републике, а нарочито после Пунских ратова, почивала је на два основна стуба: раду робова и сталном приливу богатства опљачканих, нарочито новоосвојених, провинција. За разлику од Атине, у Риму је на раду робова почивала унутрашња производња, други елемент изравнавао је трговински биланс Рима. Оба ова елемента били су подједнако значајни за опстанак Рима у доба његовог процвата, јер производња Италије (која је била оријентисана углавном на артикле који не подносе далеки транспорт и извесне занатске производе намењене широкој потрошњи) није била у стању да подмири потребе свога становништва а нарочито Рима, у коме се био скрцао огроман број непродуктивног становништва најразличитије врсте (1). Зато је просперитет Рима био тесно везан за сталне успешне ратове и зависан од њих. Они су му обезбедили и масовни прилив јевтених робова и плачку богатства новоосвојених провинција, који су му били подједнако потребни (2). Римљани су били принуђени да обилно примењују Аристотелову изреку: „Вештина ратовања је вештина привређивања” (3).

Начин експлоатације робова био је максимално груб и немилосрдан из неколико разлога: луксузни начин живота који се увлачи у робовласничке слојеве изазива стално повећање трошкова њиховог живота, које је могуће покрити само повећањем експлоатације робова. Низак ступањ развика производних снага, тј. оруђа која су употребљавана, начин и организација производње, чинили су да је роб могао произвести само нешто мало више од онога што је било нужно за одржање сопственог живота. Зато је повећање експлоатације ишло на рачун живота робова. То је омогућавала ниска цена робова, која је била условљена успешним ратовима који су обезбеђивали масовни прилив свежих робова из покорених земаља (4). Сваки роб који је претераном експлоатацијом изгубљен,

*) Саопштено на XI међународном конгресу за историјске науке у Штокхолму 25 августа 1960.

(1) Види, на пример, Heichelheim: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Leiden, 1938, p. 691 seq.; Гојко Грђић: *Привредна историја Европе — Позна антика и средњи век*, Београд, 1952, с. 14.

(2) „Блесак злата био је узрок многих ратова који су водили Римљани“ — Georges Sorel: *La ruine du monde antique*, II éd., Paris, 1925, p. 213; у истом смислу и Toutain (*L'économie antique*, Paris, 1927, p. 310) и други.

(3) Aristotelis *Politica*, I. 3. 8.

(4) Тако је, на пример, забележено да је само једна ратна акција у Епиру, 167 пре н. е., довела у Рим 150.000 робова (Toutain: *op. cit.*, p. 296; Машкин: *Историја старог Рима*, Београд, 1951, с. 159). После побуне Јевреја за време Веспасијана продато је у робство 97.000 Јевреја; Quintilius Varrus је продао у робство све становнике Sepphorus-a (Josephus: *On the Jewish War*, pp. 2, 11; Westerman: *The Slave System*

могао се за сразмерно малу цену заменити новим, свежијим. Више се исплатило купити новог роба него штедети на послу и довољно хранити и облачити већ поседованог (5). Зато су Римљани нерадо „производили” робове (6), зато су робови сматрани за „ствар која говори” (7) и зато је њихов радни век био страховито кратак а услови живота страховито тешки (8).

На овакве услове живота робови су одговарали бунтовима и побунама које су достизале тако велике размере као што су она на Сицилији она под Спартаком. Робови нису успели ни да сруше Римску империју, ни да оду назад својим кућама у слободу, ни да створе „државу сунца” или „државу једнаких”, али су задали велике бриге Римљанима. Да би савладали и сузбили разне облике робовских побуна и саботажа, Римљани су морали донети прописе и примењивати санкције које су водиле масов-

of Greek and Roman Antiquity, Philadelphia, 1955, p. 84). Логична последица овог обиља робова била је њихова ниска цена. По Ливију, Ханибал је за сваког заробљеног Римљанина тражио откуп од 300 денариуса, за савезника 200, а за роба 100. Вероватно је да су се и цене робова кретале тако (Livius, 22. 52. 3 — Westerman: op. cit., p. 72). Cato сматра за максималну цену једног роба 1500 ден (Plutarch: Cato, 5. 4). Један италијански трговац нудио је за дечка Келта керамичон (тј. земљани суд) вина (Diodor Siculus: Bibliotheca historica, 5. 26. 4). Страбон изричито каже да се разбојницима више исплаћивало да траже откуп него да отете људе продају у робство (Geographia 11. 2. 12).

(5) По Каџону, робу не треба дати да седи без посла. За роба нема празника. Робовима се даје прокисло вино и најгоре уље. Од одела им се даје само један огртач и једна туника годишње. Када је роб остарео или болестан, не треба га држати, већ га треба продати (Cato: De agri cultura, LVI, LVII, LVIII, LVIII; ed. Goetz).

(6) Из прегледа који је направио Westerman (op. cit., pp. 32—33) на основу Делфских записа (објављених у Daux Georges: Chronologie Delphique. Paris, 1945) могао би се извући супротан закључак. Он наводи да је било ослобођено између 201 и 153 пре н. е. 63 одгајених (oikogeneis) робова, 136 доведених и 285 неустановљеног порекла; однос одгајених и доведених је 1:3; између 153 и 100 пре н. е. 162 одгајена, 97 доведених и 89 неустановљеног порекла; однос одгајених и доведених $2\frac{1}{3}$:1; између 100 и 53 пре н. е. 48 одгајених, 6 доведених и 40 неустановљеног порекла. однос одгајених и доведених је 8:1, између 60 пре н. е. и 75 н. е. 13 одгајених, 2 купљена и 19 неустановљеног порекла, однос одгајених и купљених 9:1. Westerman, међутим, не води довољно рачуна о чињеници да су власници имали много више поверња у одгајене него у доведене робове и да су много радије ослобађали њих. Познат је, на пример, податак да је ахејски стратег Diacus поручио свом становништву да ослободи 12.000 одгајених робова, наоружа их и пошаље на Коринт. Затс подаци који се односе на однос броја ослобођених одгајених робова према броју ослобођених доведених робова не могу рећи ништа о односу одгајених и доведених робова у укупном броју робова које су Римљани имали.

(7) Varro: Rerum rusticarum libri tres, I. 17. 1 пише: Nunc dicam, agri quibus rebus colantur. quas res alii dividunt in duas partes, in homines et adminicula hominum. sine quibus rebus colere non possunt; alii in tres partes, instrumenti genus vocale et semivocale et mutum, vocale, in quo sunt servi [...]. „Сада ћу говорити о стварима којима се обрађује земља. Неки те ствари деле у две групе у људе и оруђа људи, без којих се не може обрађивати (земља), други их деле у три групе, на оруђа која говоре, која мучу и која су нема; која говоре, то су робови [...]”.

(8) Dio Cassius (77. 10. 5) прича о разбојнику Були који поручује господарима да боље хране робове ако мисле да престану разбојништва. Славни физичар Гален са ужасом прича (De animi morbis 4. 5. 17) о мучењима робова, тучама, избијању зуба, копању очију, итд. Позната је Комодова наредба (Script. hist. Aug. Commodus, 1. 9) да један жив роб буде бачен у пећ. Позната је прича да је Vedius Pollio бадио живог роба рибама месоједима (Plinius: Naturalis Historia 9. 77; Seneca: De ira, 3. 40) Често се помињу примери распињања роба на крст (Tacitus, 2 72; Dio Cassius, 54. 3. 7) Песник Propertius прича да је једна девојка кажњена тако што је обешена за косу (Prog. Elegiae, 4. 7. 45) Један роб је у очајању убио господара и сам извршио самоубиство (Dessau: Inscriptiones latinae selectae, 851). Бежање робова било је тако раширено да је гоњење и хватање робова постало посебна професија — fugitivarii (Florus: Epitomae, 3, 19 и D. 21, 1 17, 12). Diodor пише да су робовласници са Сицилије куповали мноштво робова „[...] пошто би их у масама довели с места где су чувани, одмах би на њих ставили жигове и белеге [...]”. У служби су тешко поступали с њима и сасвим се мало старали, како у погледу хране, тако у погледу одела“ (Bibliotheca historica, XXXIV).

ном уништавању робова (9). Да би савладали и опречили побуне робова, изгубили су много војске и неколико конзула и војсковођа (10) и морали су повући војску са граница.

Сличне муке имали су Римљани и са Латинима у неким деловима државе. Са знатним напорима упели су да савладају побуну Италика, дали су им право римског грађанства, али су они и поред тога, сам неколико година касније, масовно прилазили Спартаку (11) и сачињавали онај део његових снага који је желео да сруши и опљачка Рим.

Најзад, и трвења и борба за власт између нобила, еквестара и популара и градски плебс који се огромно намножио и врло често извлачио из контроле и самостално предузимао акције против једног или другог сенатора, чинили су велике тешкоће Републици.

Римљани су успели да изађу на крај са овим тешкоћама, које су у ствари одраз кризе републиканског уређења и робовласничких односа који су достигли свој врхунац. Али да би то постигли, морали су прекинути освајачке ратове и употребити своје војне снаге првенствено за обављање њихове унутрашње функције. То је донело мирни период римске историје, који је, исплина, омогућио да се уведе нова друштвена организација — принципат, и да римска робовласничка надградња — уметност, филозофија и право добију своју последњу глазуру, али је имало врло тешке економске последице.

Угушивање робовских побуна и драстичне мере које су уведене за робовске испаде, уништавали су масовно робове. Због престанка освајачких ратова ослабио је прилив робова (12) и њихова цена је постала знатно већа (13). Зато Варон и Колумела, насупрот Катону, у својим делима по-

Неки аутори сматрају да положај робова узет у целини није био тако рђав и услови њиховог живота нису били тако тешки (На пример, P. Allard: *Les esclaves chrétiens depuis les premiers temps de l'Eglise jusqu'à la fin de la domination romaine*, Paris, 1914; Westerman: *op. cit.* (уз извесне резерве). Као аргументи наводе се: срдечно писмо египатске ропкиње господару Apononius-у (Corderini: *Liberi e schiavi* 19); под Трајаном било је у Argos-у допуштено робовима да долазе у гимназијум (*Inscriptiones Graecae*, 4, 597, 17—18); Плиније је сматрао просторије у којима станују робови довољно добрима да у њих смести госте (Plinius: *Epistulae*, 2, 17, 22); један умно болестан роб који је напао Хадријана био је лечен (*Scriptores historiae Augustae*, Hadrianus, 12, 5), итд. На XI међународном конгресу историјских наука било је ово гледиште оштро нападнуто и потпуно одбачено.

(9) Године 10 донет је SC Silanianum којим је поново потврђена примена старог републиканског закона по коме су, у случају убиства господара, убијани сви робови који се затекну у његовој кући. После угушења Спартаковог устанка само на путу од Капуе до Рима било је разапето на крстојима 5.000 робова (Машкин: н. д. с. 230). Угушивши робовску побуну 196 пирејински претор је све вође разапео на крст (Livius, 33, 36, 3).

(10) У другом устанку робова на Сицилији 104 пре н. е. убијан је претор Нерва и његов одред уништен (Машкин: н. д., с. 199—200). Спартак је на челу 60.000 робова (120.000 према Апијану: *De bell. civili* I, 117) неколико пута погучао римску војску. У самом почетку устанка уништио је одред Римљана од 3.000 људи на челу са претором Варинијем (Машкин: н. д., с. 229).

(11) Машкин: н. д., с. 228.

(12) Машкин: н. д., с. 373.

(13) По Хорацију (Horatius: *Epistulae*, 2, 7, 43 и 2.2. 5—6) у Августово време безвредни роб је коштао 500 драхми а интелитентан *ingenuus* са знањем грчког 2000 драхми. У Египту, нешто касније, ропкиња је коштала 1000 драхми. У другој половини I века н. е. коштао је дечак који уме да имитира 300 денариуса (Petronius: *Satiricon*, 68), девојка рђавог морала 600 ден. (Martialis: *Epigr.*, 6, 66, 9) а жена 1200 денариуса (Martialis: *Epigr.*, 10, 31, 1). Робови купљени за луксузне потребе коштали су много више. Plinius (*Naturalis Historiae*, 7, 56) наводи да су два дечака плаћена 200.000 сестерција; Martialis (*Epigr.*, 6, 62 и 11, 70) наводи да је један лепо дечко плаћен 100.000 сестерција а други један 200.000.

свећују посебну пажњу питању цене и вредности роба (14). Зато се осећа велики недостатак радне снаге, земљорадња полако замире а латифундије бивају покривене коровом (15). Заменили умрлог роба било је скупо и тешко. Више се исплатило чувати, боље хранити и узгајати робове. Међутим, и то је било скупо, јер је ослабио прилив опљачканих богатстава, пошто су престали некадањи успешни ратови, а услед оживљавања пирата и несигурности на путевима, слаби трговина. Зато цене скачу и јављају се финансијске тешкоће. Римљани, међутим, и даље воде раскошан начин живота, па су њихове потребе остале исте или се нешто повећале. Освајања на северним границама нису могла много поправити ситуацију, јер робови доведени отуда нису били навикнути на производњу средоземних интензивних култура а нарочито винове лозе и маслина (16).

Нормалан излаз из такве ситуације био би употреба савршенијих оруђа (17) и бољих начина обраде који би донели већу продуктивност рада. Међутим, то није било лако постићи са робовима који раде под батином и зато им се могу дати само груба оруђа која није лако покварити. Зато Римљани своје техничке проналаске употребљавају првенствено у позориштима, становима и купатилима за лични комфор а врло мало у производњи. Савршенији начин обраде са постојећим оруђима би могао бити уведен само уз знатно залагање организатора производње. Међутим, Римљани се тиме нису бавили већ су и организацију производње препустили робовима. Зато нису ни имале никаквог успеха сенатске одлуке (односно наредба Трајана и Марка Аурелија) које су наређивале сенакторима да одређени део имовине уложе у оживљавање латифундија. Није дало боље резултате ни насељавање ратних ветерана на парцеле опустелих латифундија, јер је то била кап у мору а уз то и они су на земљу доносили римско схватање да је физички рад понижење за слободног човека (18).

Требало је наћи начин да се произвођач заинтересује за производњу, и зато прихвати нова оруђа и нове начине производње (19).

Пут који су нашли сами власници робова био је много практичнији и довео је до излаза из тешке ситуације. Он се састојао у следећем: ослободити роба, дати му на коришћење (у *precarium*) парцелу земље коју може да обрађује сам са породицом и потребну радну стоку и алате, а потом га обавезати, под претњом повратка у ропство, да даје део плодова и друге услуге патрону. На тај начин робовласник се ослободио бриге и трошкова за издржавање и узгајање робова, ослободио се ризика у производњи а обезбедио себи стални приход са земље. Истовремено роб је добио слободу, кућу и породицу за чије очување је био врло заинтере-

(14) Cato: De agri cultura; Varro: De re rustica; Seeck: Geschichte des Untergangs der Antiken Welt, I, Stuttgart, 1921, S. 375.

(15) L. I. M. Columella: Rei rusticae, praef. 1—3.

(16) Машкин: н. д., с. 373.

(17) Таква оруђа су постојала и употребљавала се у неким провинцијама још у раном принципату. Њихова примена се ширила и на друге провинције тек касније када је преовладао колонат. Плиније Старији (Naturalis historiae, 172—173) помиње нову врсту плуга, а на другом месту (XVIII. 296) описује машину за жетву коју је видео у Галији. Њу помиње и Паладије (Pal. VII. 2).

(18) Види Frank: Economic History of Rome, Baltimore, 1927, pp. 355—359.

(19) Види М. Ја. Сјузјумов: К вопросу о процессах феодализации в римской империи, „Вестник Древней Истории“, 1955, с. 51—67.

сован, исто колико и за употребу савршенијих оруђа и метода у производњи којима ће повећати принос који остаје њему (20). Зато сада технички проналасци почињу прелазити из позоришта и кућа у поља и радионице и почињу се примењивати нови плугови и жетелице и млинови на водени погон о којима говори Паладије (21).

Интереси су били обострани, зато су овакви аранжмани били све чешћи а масовно ослобађање робова постало мода. Не учевајући у прво време значај ове појаве, римски сенатори, носиоци и зато чувари „стarih, добрих” обичаја, борили су се против ње, ограничавали број робова које је један грађанин могао ослободити (22). Али живот је био јачи па су ова ограничења пала у заборав.

Даљем парцелисању латифундија и укључењу у пољопривреду слободних људи заинтересованих за производњу, доприноси скоро истовремено још једна појава: положај градског плебса.

Градски плебс настао је у периоду републике од плебејаца, експроприсаних, пролетаризованих ситних и средњих земљишних поседника, ослобођених робова и других елемената. Његови припадници су били *cives*, пролетери са правима, схватањима и менталитетом робовласника, који су живели продајући своје гласове за *panem et circenses*. Први век Принципата био је век њиховог просперитета, јер их је *princeps* чашћавао богатим гозбама, луксузним представама и поделом хране и новца (23), тражећи у њима један од ослонаца у борби за учвршћење свог личног режима, ликвидирање републиканских традиција и потчињавање Сената. Али када је *princeps* довољно ојачао овоју преторијанску гарду, довољно организовао свој чиновнички апарат и учинио сенаторе безопасним а магистарске функције сконцентрисао у своје руке, градски плебс му није више био потребан, па је подела хране и новца престала. У таквој ситуацији плебс је морао тражити себи другу егзистенцију. Многи су нашли запослење у најамној војсци или принцепсовом чиновничком или привредном апарату. Али већина је морала отићи ван Рима и укључити се у производњу. То је био један од разлога што је у времену од Августа до Александра Севера (200 год.) број становника Рима спао на пола (24). Лишени средстава за производњу морали би ићи у најамни рад, али то им није дозвољавао понос римског грађанина за кога је најамни радник раван робу. Зато су се најрадије прихватили земљорадње, коју су Римљани одувек сматрали најотменијим занимањем и јединим занимањем достојним отменог римског грађанина (25). То им је било лако, јер су власници латифундија већ били спремни да парцелишу своје латифундије,

(20) Види Neurath: *Antike Wirtschaftsgeschichte*, Leipzig, 1909, S. 136; Машкин: н. д., с. 411, 429, 509.

(21) Pal. I. 41.

(22) Lex Aelia Sentia из 4 пре н. е.; Lex Fufia Caninia из 2 пре н. е.; Lex Iunia Norbana из 19 н. е.

(23) Број корисника аноне у то време попео се од 200.000 на око 320.000. Анализа буџета римске државе тога времена показује да су издаци за *panem et circenses* долазили по висини на друго место, одмах после издатака за војску а пре издатака за јавне радове (Heichelheim: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Leiden, 1938, S. 763).

(24) Seeck: op. cit. S. 344 seq.; Stein: op. cit., S. 3.

(25) Cicero: *De officiis*. I. 42; Martialis: *Epigr.* XIII. 16; Virgilius: *Georgicae*, II. 458 seq.

да поједине парцеле дају у закуп или у *ius in agro vectigali* и да закупцу позајме средства за подизање куће и набавку потребне стоке и оруђа.

На тај начин плебс се укључио у производњу сачувавши свој друштвени и политички ранг. Он је имао само да власнику плаћа закупнину у новцу (26) или натури (27), а на то је навикао, јер је и у граду становао у закупљеној инсули. Интереси власника били су заштићени законским заложним правом на свим стварима закупца док дуг не исплати а нешто касније, законском забраном закупцу и његовој породици да напусте земљу, пре него што отплате дуг. На тај начин је настао нов потенцијалних колона.

Следећи фонд потенцијалних колона настао је из неослобођених робова којима је господар, уместо да их тера као стоку на рад на латифундији, као што се то раније радило, давао у *resolium* кућу, стоку, алате, породицу и парцелу земље на самостално обрађивање, уз положај сличан положају ослобођеног роба који је добио исто то у *precarium* (28). Да се овако поступа знатно је допринела општа промена положаја роба и гледања на робство, што је условљено повећаном ценом роба и већом пажњом

(26) Један епиграфски споменик из 227 н. е. откривен у Италији тумачи реч *colonus* као *colens in asse*, тј. онај који задржава све плодове а даје закупнину у новцу. Види Girard: Textes, p. 88.

(27) Марциал (Marcus Valerius Martialis) на више места описује шта су закупци у Кампањи доносили власницима имања: Један бео мед у саћама, други јатње које блеји, трећи пирамиду сира итд. (Martialis 3. 58; X. 77. 17; XIII. 121). То су били само поклони који су давани поред новчане закупнине. Али већ Колумела (I. 7. 2) прича да све већи број власника латифундија прелази на „*pova consilia*” и радије узима „*pagvae accessionis*” него новац. Види Сергеенко: К историји колонатских односија. „Вестник Древнеј Историји”, 1949/2, с. 56—60.

(28) У часопису „Вестник Древнеј Историји” који излази у Москви, почев од 1949 поклања се велика пажња питању колоната и положаја робова а нарочито питању пропадања робовласничког и установљена феудалног поретка. О тим питањима је објављен велики број врло интересантних чланака рађених на изворном материјалу, за којима се трагало на доста широком подручју. Многи од аутора говорили су о робовима који су добили земљу и алате у *resolium*. Критикујући мишљење Штајерманове, која овој појави даје доста значаја (Е. М. Штаерман: Рабские колегии и фамилии в период империи, ВДИ, 1950; Проблема падения робовладельческого строя, ВДИ, 1953) М. Сјузјумов (К вопросу о процессах феодализации римской империи, ВДИ, 1955) сматра да постављање роба на пекулијум нема „ни атома нових односа” и види у томе само „допунску форму експлоатације робова” при чему се положај роба „у битности не разликује од положаја роба који ради у оковима”. „И један и други не само што нису власници средстава за производњу већ су и сами сопственост господара”. До оваквог закључка се може доћи само ако се посматра голо слово правног правила, јер заиста кроз целу историју римског права, од Закона XII таблица до Јустинијана, роб је правно неспособан и господар има право својине на њему и свему што он привреди. Међутим, фактички положај роба у разним периодима, у разним провинцијама, на разним пословима био је различит. И „патријархални робови” који су заједно са слободним члановима породице свога господара учествовали, под готово истоветним условима, у тешкој борби са природом за опстанак, и омиљени робови каснијег великог Рима, којима су господари стварали луксузне услове живота и тестаментом остављали читаво богатства, били су по слову закона исто толико неспособни и сопственост господара, колико и робови који су окуртни великуси до крви шибали што су појели јаје, или свирепи господари бацали живе рибама што су развили вазу. Зато, ако се жели просуђивати о положају робова, мора се првенствено водити рачуна о њиховом фактичком положају. о томе у којој мери се просечно, најчешће користе сопственичка овлашћења господара. Са друге стране, за просуђивање друштвеног положаја произвођача несумњиво је важан његов својински однос према средствима за производњу, али је бар исто толико важно и његово учешће у присвајању производа свога рада. То је баш оно што је ново у положају роба који је добио *resolium*, што се његов фактички положај приближују кмету и због чега овакве робове треба поменути када се говори о путевима којима се дошло до колоната. То је „допунски облик експлоатације робова” али облик који носи у себи елементе нових „односа произвођача према производима свога рада”.

коју су им власници морали посвећивати, али и општим културним развртком, филозофским учењима и све већим ширењем хришћанства (29).

Тим путевима изменио се начин обраде латифундија: уместо раније обраде целе латифундије само помоћу робовске радне снаге у режији власника, уз само повремену допунску употребу најмљене радне снаге слободног човека, при чему су сви робови радили сваки пут тамо где су били упућени, прешло се на обраду мањих парцела на којима је један произвођач у својој режији обављао потребне послове; уместо ранијег потпуног присвајања свих производа латифундије, власник сада добија само један унапред утврђени део а вишак остаје произвођачу. Односи у производњи, дакле, почели су из основа да се мењају а упоредо с тим положај произвођача се из основа мењао.

Сада имамо три основне категорије произвођача: слободни закупци (*coloni* или *inquilini*), који плаћају закупнину и отплаћују дуг за основна средства за производњу и не могу да напусте земљу док га не отплате; ослобођени робови који под претњом *revocatio in servitutum* дају патрону део производа и друге чинидбе на које су се приликом ослобођења обавезали; и робови (*servi cassati*) који су, као и земља и алати, својина власника и према томе лично везани за њега, али имају интерес да више произведу, јер ће тако сачувати кућу и породицу и самосталност у производњи а вишак који им остаје биће већи (30). Сви су они, дакле, подједнако заинтересовани за употребу савршенијих оруђа и савршенијих метода рада. На тај начин је решен проблем даљег развртка производних снага који је у класичним односима, достигавши свој врхунац, био немогућ.

Пошто је пронађен пут ка новим односима у производњи, који ће омогућити даљи развртак производних снага, по њему се даље ишло врло брзо. Покорени варвари нису сада масовно претварани у робове, него су насељавани на државну опустелу земљу са положајем колона (31), а велики број ситних сопственика земље у појединим провинцијама је, притиснут безвлашћем, багаудима, упадима варвара и другим недаћама, путем *patrocinium*-а долазио у исти положај.

Првобитно различит положај свих ових произвођача се приближно изједначавао. Роб који је добио комад земље на обрађивање постајао је све мање лично зависан од господара а све више везан за земљу. Слободни

(29) Навешћу само неколико случајно узетих мишљења писаца овога времена о робовима и ропству. То ће бити довољно да се види колико је то далеко од Вароновог мишљења да је роб ствар која говори. Petronius (*Cena Trimalchionis* (Satiricon) 71. 1) каже: „Роб је човек отхрањен истим млеком као слободан а различит једино по томе што је mala fides доспео у ропство“. Dio de Prusa (*Orationes*, 15. 30 и 31) каже: „Роб није онај коме су родитељи робови, нити је ропство зависно од расе. Слобода је ствар карактера, узвишен дух је слободан — низак дух је роб.“ Seneca (*Epistulae*, 47. 1) каже: „*Servi sunt. Immo homines. Servi sunt. Immo contubernales. Servi sunt. Immo humiles amici.*“ А нешто даље (47. 10): „*Istum, quem servum tuum vocas, ex istem seminibus ortum eadem frui coelo, aequae spirare, aequae vivere, aequae mori.*“

(30) Овде остављам по страни варваре насељене на пустим земљама почев од Марка Аурелија, чији је положај у почетку био нешто другачији, али су се и они касније претворили у колоне, као и неке друге изворе колона специфичне за поједине провинције (у Египту закупци државне земље, обрађивачи императорских салтуса, чланови слободних општина у Галији и Подунављу које су се распадале, итд.) (Види Е. М. Штајерман: Проблема паденија робовладелаческог строја, ВДИ, 1955/3, с. 77—107).

(31) Види: Neurath: *op. cit.*, S. 137—138; Burckhardt: *Die Zeit Constantins des Grossen*, S. 62—64; Stein: *op. cit.*, S. 22. У Codex Theodosianus (B. 6. 3) помињу се Скити који су насељени као колони.

закупци земље постали су трајно везани за њу (32). Уз то су, због финансијских тешкоћа и повратка на натуралну привреду (33), почели давати закупнину у делу производа а не у новцу. Стара слава некадањег плебејца или војника римског грађанина који се прихватио производње, угасила се кроз генерације а нарочито са нестанком разлике између *cives* и *peregrini*. Исто се десило и са варварима и са слободним ситним земљопоседницима који су дошли у *patrocinium*. Положај свих њих толико се приближио да је Константин, решавајући питање недостатка радне снаге и сталности пореских обвезника, могао без тешкоћа регулисати на исти начин положај колона (*glebae adscripti*), не водећи рачуна о њиховом пореклу, везати подједнако и трајно за земљу и њих и њихове потомке и тако завршити и правно уоквирити положај новог произвођача у пољопривреди — колона који је *servus terrae* и који се из основа разликује од некадашњег произвођача — роба (34). То међутим, никако не значи да је у римском друштву нестало робова и да је оно већ постало феудално. Робова још има у кућама као кућна послуга, овде-онде као обрађивачи појединих парцела или као занатлије. Односи су изукрштани, као што увек бива у историји у прелазним периодима. Али пут ка новим односима у производњи је сигурно постављен и он ће, преко даљег процеса унутрашњег превирања, преко багаудског и агонистичког покрета, разних видова побуна у градовима и борби императора са појединим моћним земљопоседницима и упада варвара, довести до новог, феудалног друштвеног уређења.

Др. Драгомир Стојчевић

КОМИТЕНТ И ТРЕЋЕ ЛИЦЕ

— Упоредноправна студија англо-америчког и континенталног права са посебним освртом на југословенско право —

Америчко и југословенско право припадају различитим системима права. Прво припада *Common Law* систему, а друго континенталном или систему писаног права. Оба система усвајају различиту поделу правне области у коју спада материја која нас у овом раду интересује. Односи који настају у вези са комисионим послом обухваћени су у америчком праву правилима институције *agency* која је шира од континенталне институције заступства обухватајући делимично и грађанскоправну одго-

(32) Види Острогорски: Историја Византије, Бгд., 1959, с. 60; Машкин: н. д., с. 508.

(33) У *Codex Justinianus* В. 32. 22 Константин пише: „Новац у коме су наши стари видели сву снагу богатства нестабилан је, непоуздан и своди ништа читаво имање.“

(34) Да би се показало да није било уочљиве разлике између положаја колона и роба, или да би се показало да та разлика у време Јустинијана није била довољно јасна, врло често се наводи један фрагмент из једне Јустинијанове конституције (С. J. XI. 48 11 in fine) у коме се он пита у чему је разлика између роба и колона (*adscriptos*) пошто су обојица у власти господара. Мислим да Фистел де Куланж с правом тумачи у супротном смислу ово Јустинијаново питање, јер је цео фрагмент усмерен на то да прогласи немогућност брака између доба и колона: „Он хоће овом реченицом на крају фрагмента једино да каже да у случају да се допусти брак не би било разлике између роба и колона.“ (*Recherches sur quelques problèmes d'histoire. Le colonat romain, 1885, pp. 107 esq.*)